

Tom 12/2020, ss. 29-36
ISSN 2353-1266
e-ISSN 2449-7983
DOI: 10.19251/sej/2020.12(3)
www.sej.mazowiecka.edu.pl

Lidia Marszałek
Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku
ORCID ID: 0000-0002-8425-9591

PEDAGOGICZNA PERSPEKTYWA DUCHOWOŚCI CZŁOWIEKA

PEDAGOGICAL PERSPECTIVE OF HUMAN SPIRITUALITY

STRESZCZENIE

We współczesnym świecie pojęcie duchowości nie tylko bywa różnie rozumiane w rozmaitych potocznych kontekstach, ale też często odmiennie definiowane przez różne nauki – humanistyczne, społeczne, a nawet ekonomiczne. Nauki te próbują adaptować pojęcie duchowości do własnych założeń i perspektyw badawczych, niejednokrotnie całkowicie przeciwnych wobec innych nauk. Pedagogika jako nauka również podejmuje się definiowania tego pojęcia we własnych kontekstach problematyki wychowania i nauczania. Prezentowane opracowanie przedstawia elementarne podejście pedagogiki jako nauki do kwestii duchowości człowieka w obszarze jej analiz i praktycznych konotacji.

ABSTRACT

In the modern world, the concept of spirituality is not only understood differently in various colloquial contexts, but also often differently defined by individual fields of science - humanities, social and even economic. These sciences try to adapt the concept of spirituality to their own assumptions and research perspectives, often completely opposite to other sciences. Pedagogy as a science also undertakes to define this concept in its own contexts of upbringing and teaching. This study presents the elementary approach of pedagogy as a science to the issue of human spirituality in the area of its analyzes and practical connotations.

SŁOWA KLUCZOWE:

pedagogika, duchowość człowieka

KEY WORDS:

pedagogy, human spirituality

Wprowadzenie

Pojęcie duchowości jest współcześnie stosowane w różnych aspektach, nader często bez próby ustalenia jego definicji i prawdziwego znaczenia lub też rozszerzania go w takim stopniu, że staje się ono niezrozumiałe. Potocznie pojęcie to przyjmuje się jako synonim religijności, wiary albo też szczególnej cechy, umożliwiającej człowiekowi „mistyczne” doświadczenia. Słowo to znalazło już swoje miejsce niemal w każdej dziedzinie życia, gdyż „termin «duchowość» – w przeciwieństwie do słowa «religijność» – nie kojarzy się z negatywnymi konotacjami, jest mniej ekskluzywny, nielimitowany. Duchowość upowszechnia się, staje się czymś zindywidualizowanym bardziej niż religijność” (Mariański 2010, 23). Wzrastająca różnorodność duchowości stała się doświadczeniem wielu ludzi we współczesnych społeczeństwach. Słowo „duchowość” coraz częściej pojawia się w książkach i czasopismach, w mediach, w psychoterapii, a nawet w psychoanalizie. Wówczas, gdy łączona jest ona z religiami można mówić o tzw. duchowości klasycznej – np. w ramach hinduizmu, buddyzmu, judaizmu, chrześcijaństwa czy islamu. Już tylko w tych zakresach ujawnia się wielość pojęć i rozumienia duchowości. W samym chrześcijaństwie wyróżnić można duchowość katolicką, prawosławną lub protestancką. Duchowość pojawia się również poza kontekstem religijnym i wówczas można mówić o duchowości świeckiej (*secular spirituality*), bądź też o różnych drogach poszukiwań duchowych. Rozwój duchowy odbywa się jednocześnie na wiele sposobów, gdzie jeden nie wyklucza drugiego, lecz jest wobec niego komplementarny. Rezultatem tego procesu jest coraz bardziej wszechstronna, rozszerzona poza ogląd samego siebie, wielopłaszczyznowa świadomość.

Dzisiejsze propozycje rozumienia duchowości idą więc w dwóch kierunkach: duchowość może mieć religijny, jak i niereligijny kontekst. Do pojęcia „duchowość” dodaje się często przymiotnik „nowa”. Jest to duchowość, w której starania jednostki do transgresji dokonują się w ścisłej współpracy wymiaru cielesnego i psychicznego człowieka. Współpraca ta warunkuje postępowanie na drodze do rozwoju duchowego. Kluczowymi terminami określającymi ów postępowanie są np. samorealizacja lub podnoszenie swojej świadomości na wyższy poziom. W nowej duchowości człowiek dokonuje rozwoju sam albo przy pomocy mistrzów duchowych, ale nie w wyniku darowanej siły, jaką jest w ujęciu religijnym łaska Boga (Por. Kubiak 2005, 104-106; Pasek 2010, 59-61).

Pojęcie duchowości włączono również w obszary zainteresowań wielu dziedzin nauki, nie tylko teologii i filozofii, które zwykle analizowały w religijnych, ontologicznych lub aksjologicznych kontekstach. Duchowym wymiarem istnienia człowieka zainteresowały się też nauki społeczne i humanistyczne, a wśród nich psychologia, socjologia i pedagogika. Każda z nich, przyjąwszy własny punkt widzenia, język i metodologię próbuje włączyć duchowość w całość swojej wiedzy o człowieku oraz sposoby jej praktycznej aplikacji w indywidualnym i społecznym wymiarze jego życia.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie, w jakich kontekstach i aspektach pojęcie duchowości funkcjonuje w pedagogice i w jaki sposób ta dyscyplina ujmuje istotę tego pojęcia we własnych obszarach zainteresowań badawczych.

Duchowość z perspektywy pedagogicznej

Pedagogika jest nauką wyrastającą z tradycji nauk humanistycznych. Jest ona silnie powiązana z filozofią i zajmuje się holistycznie ujmowanym człowiekiem w procesie jego rozwoju i wychowania. Kieruje naukową refleksję w stronę człowieka, wskazując istotę, wymiary i sposoby jego funkcjonowania w świecie, tym samym stając się podstawą do znajdowania trafnych dróg konstruowania celów, zasad, sposobów i samego procesu wychowania.

Pedagogika należy do tych nauk, które obejmują całokształt ludzkiego bytu. Jest nauką o wychowaniu, kształceniu i samokształceniu w ciągu całego życia. Podejmuje ona zagadnienia metodologiczne, antropologiczne, aksjologiczne, etyczne, estetyczne i prakseologiczne. Jest więc nie tyle nauką o wychowaniu, ile myśleniem o tym procesie, stąd bada ona wychowanie i kształcenie człowieka jako proces historyczny, psychiczny czy społeczny, a także jako proces kulturowy. Tym samym ukazuje filozoficzne przesłanki teorii i praktyk pedagogicznych oraz uświadamia warunki generujące wiedzę i doświadczenie, tworzące podmiotową tożsamość konkretnego człowieka. Sprzyja jego uczestniczeniu we własnym rozwoju, odkrywaniu subiektywnego Ja, wzrastaniu i bytowaniu w społeczeństwie oraz w zachodzących w nim zmianach. Zadaniem pedagoga w praktyce wychowawczej jest dążenie do rozwoju potencjału człowieka. Wychowanie, które daje się poznać jako fenomen ludzkiej egzystencji, skłania człowieka do podjęcia nad nim systematycznej refleksji, z metodologicznym respektem dla całej złożoności jego własnej natury i życia, jako istoty biologiczno-psycho-duchowej (Por. Ablewicz 2003, 43-45). „Współistnienie i współdziałanie cech duchowych (gatunkowych) człowieka z jego indywidualnymi cechami wrodzonymi (genicznymi) i cechami nabytymi (środowiskowymi) dopiero w pełni wyjaśniają uwarunkowanie możliwości rozwojowych, regresji lub regresji wychowawczych” (Kunowski 1993, 193). Stąd założenie, że człowiek w rzeczywistości pedagogicznej przebywa równocześnie w trzech sferach: faktów, działania i wartości. Wobec tego pedagogika stawia dziś trzy zasadnicze pytania: kim jest człowiek? kim się staje człowiek pod wpływem działania? kim ma się stać? (Por. Gnitecki 1994, 74).

Pedagogika przede wszystkim zajmuje się wychowaniem, które. Rozumiane jest dziś przede wszystkim jako pomoc w dynamicznym rozwoju, przez który człowiek kształtuje się, by być człowiekiem i uczyć się siebie i świata przez całe swoje życie. Jeśli założymy, że wychowanie jest pomocą niesioną człowiekowi w jego rozwoju i wzrastaniu – to jego sens tkwi w realizacji tych celów, które wyrażają sposób rozumienia świata i życia, sposób wartościowania rzeczywistości i jego ocenę. Jest więc rzeczywistością specyficznie ludzką, włączoną w złożoność i wielorakość egzystencji ludzkiej, zarówno tej fizycznej, jak i duchowej, osadzonej w przeszłości, aktualnie zachodzącej w teraźniejszości i projektującej się ku przyszłości.

W tym znaczeniu dla wychowawcy każda chwila jest inna, jak inna jest każda osoba i każda chwila oraz sytuacja. Celem wychowawcy jest uzdolnienie wychowanka do samodzielnego formułowania sądów o rzeczywistości. „Wychowanie to proces, w którym z jednej strony wychowawca, najczęściej osoba dorosła – rodzic, nauczyciel, starsze rodzeństwo, inni dorośli ukazują młodemu pokoleniu perspektywę, kryteria i wzory ludzkiego stylu życia, będącego efektem cywilizacyjnych zmian na przestrzeni dziejów całej ludzkości, z uwzględnieniem powyższych rzeczywistości egzystencjalnych, w które zanurzony jest człowiek jako istota psychiczna, fizyczna i duchowa. (...) człowiek jest istotą nakierowaną na świat wartości i działającą według wartości. To wartości pozwalają człowiekowi integrować swoją rzeczywistość biologiczną, psychiczną, społeczną i duchową” (Ostrowska 200, 9). W tym kontekście wychowanie stanowi jeden z elementów, czy może jedno z ogniw, swoistej formy „obcowania duchowego” wychowawcy z wychowankiem, w toku którego obie strony kierują się uczuciem wzajemnej miłości i szacunku oraz – co ważniejsze – posiadają wspólny świat wartości i ideałów. Wychowanie zatem w optyce osobowej jest spotkaniem osób, poprzez które otwiera się horyzont wartości, dzięki którym człowiek staje się człowiekiem. Odwołując się do najgłębszej warstwy „wewnętrznego ja”, do istoty samego bytu człowieka, pomaga w kształtowaniu postaw, ideałów życiowych i przekazuje wartości osobowe, kreując wzajemne stawianie się dwóch podmiotów.

Aktualnie przyjęta koncepcja człowieka definiuje jego naturę w kategoriach osoby jako zintegrowanej całości fizyczno-psychiczno-duchowej. Każdy z tych wymiarów istnienia człowieka jako osoby niesie ze sobą szczególną wartość, zaś ich znaczenie jest jednakowo ważne dla konstruowania jego istoty. Wymiar duchowy wydaje się jednak spełniać rolę wyjątkową, integrującą i konstytuującą wszystkie pozostałe aspekty życia, bowiem „taką racją, dzięki której byt działa, jest dusza, pojęta jako akt-forma organizatorka materii dla bycia ludzkim ciałem, poprzez które działa tak, iż «ja» jest bezpośrednio doświadczane jako immanentne we wszystkich, nawet fizjologicznych aktach «moich» i zarazem transcendujące te akty, a poprzez akty i siebie samo. (...) Dlatego struktura bytowa człowieka jest czymś absolutnie wyjątkowym w całej naturze-przyrodzie i dlatego nie może być zredukowana do jednej strony swego bytowania – bądź do strony czysto psychiczno-duchowej (jak to Kartezjusz i niektórzy po nim chcieli widzieć człowieka), bądź do strony wyłącznie materialnej, zwierzęcej, lub jeszcze gorzej – do czystej struktury bezpodmiotowej, działającej ostatecznie (i bytującej) na zasadzie przypadku” (Krapiec 1999, 22).

Aktualne myślenie o człowieku odeszło od ujmowania go jako materii, będącej tylko tworzywem dla formy, przedmiotu manipulacji i indoktrynacji, który można „wychować”, czyli ukształtować według dowolnie przyjętej ideologii. Za tym podejściem podążają przemiany pedagogiki, prowadzące w kierunku zmiany sposobu myślenia o procesie wychowania, wartościowania każdego okresu życia człowieka, a także w kierunku uwzględniania kolejnych perspektyw i obszarów jego funkcjonowania.

Pedagogika zwraca też uwagę na fakt, iż człowiek jest osobą, będącą w nieustannym rozwoju. Rozwój ten odbywa się w przestrzeni wszystkich wymiarów jego życia, silnie ze sobą powiązanych, które muszą być zintegrowane w jeden osobowy konstrukt przez czynnik konstytuujący osobowość. Wydaje się, iż czynnikiem tym jest duchowy

wymiar bytowania człowieka, stąd zaś nie można mówić o całościowym jego rozwoju z pominięciem sfery duchowego aspektu istnienia. Rozwój duchowy jest bowiem „częścią życiowej przestrzeni człowieka, pozwalając mu na realizowanie jego człowieczeństwa (...). Człowiek, będąc duchowym bytem, nie może zaniedbywać duchowego wymiaru w sobie, a wprost przeciwnie, skupić na nim swoją uwagę” (Białek 2009, 40).

Pedagogika przyjmuje, iż specyfiką duchowości jest posiadanie jej pełnych potencjalności od początku istnienia poszczególnej osoby, ale też możliwość jej rozwoju w ciągu całego życia. Rozwój ten nie polega jednak na systematycznym wzroście bez względu na okoliczności zewnętrzne. „Rozwój i kształtowanie człowieka polegają na budowaniu duchowej, kulturowej struktury osobowości, która pełni funkcję integrującą wobec tego, co indywidualne. Dążą one do wpisania indywidualnej psychiczności w kontekst struktury duchowej, która staje się fundamentem osobowości. Dokonać się to może przez edukacyjny kontakt ze strukturami duchowymi określonych wytworów kulturowych i dzięki ich przyswojeniu, to znaczy uwewnętrznieniu w strukturze duchowej osobowości” (Milerski 2010, 88). Podobne podejście prezentuje J. Maritain, twierdząc iż „wychowanie potrzebuje wiedzy przede wszystkim i w pierwszej kolejności kim człowiek jest, jaka jest jego natura i jaką hierarchię wartości w sposób konieczny pociąga za sobą” (Maritain 1993, 63-64).

Tożsamość rozwijającej się osoby jest więc „rozpięta” między możliwością siebie i sobą realnym. W trakcie rozwoju człowiek dąży do tego, aby stać się w pełni sobą. Wpływ wychowawczy polega właśnie na tej podwójnej dialektyce i jej dynamice. Chodzi tu o bodziec kierujący człowieka do przechodzenia ze stanu możliwości życia do stanu życia zrealizowanego, a także o zrozumienie istoty swojego życia i sposobów jego realizacji. „I z istoty osoby ludzkiej wynika to, że chce zawsze być pełniej osobą, formować się, doskonalić się. Nigdy nie można powiedzieć o osobie, że jest w pełni «zaktualizowana» ale powinna być świadoma tego, że jest ciągle w drodze. Tak więc dochodzimy do zagadnienia «wychowalności» osoby. Jest ono konsekwencją tego faktu, że rodzimy się wyposażeni w zadatki i właściwości będące jeszcze w stanie «embrionalnym», tj. w stanie potencjalnym. (...) Sam zaś rozwój, doskonalenie osoby wychowanka, jest i musi być jej dziełem, owocem jej wysiłków” (Adamski 1993, 13-14). We współczesnej koncepcji pedagogiki wychowanek/podopieczny nie jest więc widziany jako „jednostka”, która otrzymuje wychowanie, lecz jako konkretny człowiek ze swoimi doświadczeniami, oczekiwaniami, marzeniami, zainteresowaniami i celami, wchodzący w relację z otoczeniem i wychowawcą. Zadania wychowawcy nie polegają więc na dopasowaniu wychowanka do świata, ale na budzeniu w nim pragnienia egzystencji naprawdę ludzkiej (Nowak 2008, 164-268).

Wychowanie jako formacja duchowa znajduje swoje uzasadnienie w nurcie pedagogiki personalistycznej, która afirmuje każdy podmiot jako osobę, zaangażowaną w proces własnej socjalizacji, kształcenia i wychowania. Otwarcie na ustawiczny rozwój pozwala człowiekowi na coraz pełniejsze wyrażanie swojej istoty. Człowiek akceptuje wszystkie swe, traktowane integralnie, osobowe wymiary: swoją cielesność, psychiczność i duchowość oraz konieczność, ale i możliwość świadomego ich włączenia w budowanie siebie jako osoby, stałego doskonalenia własnego człowieczeństwa.

Praktyczne konotacje w koncepcjach współczesnej pedagogiki

Współczesne rozumienie procesu edukacji odeszło od traktowania jej jako narzędzie przekształcania człowieka, przygodnego zetknięcia się ludzi, podczas którego wychowawca „urabia” i kształtuje osobowość wychowanka. Stała się ona procesem zorientowanym na osobę, w którym głównym celem wychowania jest „uzdolnienie podmiotu (wychowanka) do przejęcia kierownictwa nad własnym procesem rozwoju” (Nowak 2003, 55); procesem wspierania rozwoju osobowości, który uwzględnia nie tylko aspekty naturalnego rozwoju dziecka, ale też przedmiotowe relacje, zachodzące pomiędzy wychowaniem, kształceniem a tymże rozwojem, kierując się ku kreowaniu osobowości człowieka. Aktualnym celem tak rozumianej edukacji jest niesienie mu pomocy w procesie poznawania samego siebie i własnych możliwości w przekształcaniu środowiska. „W tak rozumianym wychowaniu nie ma wychowawców i wychowanków, ale spotykające się ze sobą osoby, które wzajemnie obdarowują się swoim człowieczeństwem” (Śliwerski 2008, 50).

Edukacja dzięki zachodzącym w niej zmianom orientacji staje się więc działaniem, zmierzającym w przyszłości ku najwyższemu stopniu zindywidualizowania; procesem wspierania rozwoju osobowości, który uwzględnia nie tylko aspekty naturalnego rozwoju człowieka, ale też przedmiotowe relacje, zachodzące pomiędzy wychowaniem, kształceniem i rozwojem, kierując się ku kreowaniu jego osobowości. Podstawowym celem edukacji jest ukształtowanie człowieka zdolnego do czynienia rzeczy nowych, człowieka twórczego i odkrywczego. Istotne jest w niej też kształtowanie zmysłów, które będą zdolne do sprawdzania, konfrontacji z aktualną rzeczywistością, a nie tylko do jej akceptowania; czyli inaczej przygotowanie człowieka do stawiania oporu, krytykowania, rozróżniania pomiędzy wiedzą a potocznymi i stereotypowymi przekonaniem, wdrażanie do aktywności, samodzielnego poszukiwania pomiędzy obszarem oferowanej wiedzy o rzeczywistości a doświadczeniami, uzyskanymi w trakcie własnej aktywności (Por. Galloway 1988, 92).

Wbrew potocznie utartym przekonaniom, iż proces wychowania dotyczy wyłącznie dzieciństwa i okresu dojrzewania, każdy okres życia człowieka niesie ze sobą cechę wychowalności i potrzebę wychowania, stanowiącego pomoc w samowychowaniu, urzeczywistnianiu i „wydobyciu” człowieczeństwa, współtworzenia własnej osobowej indywidualności. W działaniach tych naturalna rzeczywistość stanowić musi wartość podstawową jako tę, która wciąż kierkuje człowieka ku wartościom uniwersalnym, w specyficzny sposób wpisany w jego naturę. Człowiek bowiem „sam jest wartością i realizatorem wartości, one są jego życiowym powołaniem” (Kowalczyk 1990, 203). Spontanicznie zatrzymuje się on przed tym, co wartościowe, co go zdumiewa, budzi podziw i fascynację, a jednocześnie pobudza do kontemplacji, pozwala zinternalizować (a więc w sposób trwały asymilować) budzące zachwyty wartości, normy i wzorce. Szczególnie znaczenie w urzeczywistnianiu człowieczeństwa posiadają wartości uniwersalne – Prawda, Dobro i Piękno. Są one ze sobą nierozzerwalnie powiązane naturą człowieka, stanowiąc zarówno warunki, jak i ostateczny cel jego wewnętrznej doskonałości.

Podsumowanie

Współczesna pedagogika wciąż poszukuje odpowiedzi na pytanie – w jaki sposób wydobyć z osoby ludzkiej jej człowieczeństwo? Jak sprawić, aby człowiek stawał się „coraz bardziej człowiekiem”? Pytania te pojawiają się zarówno w obszarze pedagogiki ogólnej, jak też we wszystkich subdyscyplinach pedagogicznych, obejmujących swoim zakresem wszystkie etapy życia człowieka. U źródeł poszukiwania odpowiedzi na te pytania zawsze umiejscowiona jest aktualnie przyjęta filozoficzna koncepcja człowieka oraz wyprowadzone z niej ogólne cele wychowania i paradygmaty pedagogiczne.

Współczesna pedagogika, aby była nauką o prawdziwie zintegrowanych celach, zadaniach, funkcjach i treściach nie może obawiać się zwątpienia we własne twierdzenia, rewizji własnych tez i założeń, lecz musi zacząć poruszać się także w obszarze wolności pytań i krytyki. Musi więc na nowo zacząć zadawać pytania o rzeczywistą naturę człowieka i poszukiwać na nie odpowiedzi poprzez multidyscyplinarne rozważania i uwolnienie się od scjentystycznych kręgów myślowych w kierunku szerszego otwarcia na filozoficzne i antropologiczne korzenie nauki o człowieku i reinterpretacji własnych wcześniejszych osiągnięć.

Wychowawcze oddziaływanie nie powinno być więc prowadzeniem w kierunku określonej przez wychowawców doskonałości i oczekiwaniem na jej osiągnięcie. Człowiek od początku swojego istnienia jest już jako osoba uzdolniony do ludzkiej doskonałości, zawartej w załączkach potencjalności. Wychowanie zmierzać ma do rozbudzania i ujawniania kolejnych jej warstw poprzez dążenie do maksymalnego zachowania istoty wartości uniwersalnych, przejawiających w specyficznych formach działania, doświadczania i przeżywania – od okresu wczesnego dzieciństwa aż po wiek podeszły. Tak ujmowana wizja pedagogiki zmierzać musi do odkrywania w człowieku tego, co w nim najlepsze i potencjalnie obecne w każdej sferze jego funkcjonowania – fizycznej, psychicznej i społecznej i duchowej. Ta perspektywa spojrzenia na rozwój i wychowanie człowieka wymaga jednak od pedagoga specyficznej umiejętności „nie tylko patrzenia, ale i widzenia”.

Bibliografia

- Ablewicz, Krystyna. 2003. *Teoretyczne i metodologiczne podstawy pedagogiki antropologicznej. Studium sytuacji wychowawczej*. Kraków: Wyd. UJ.
- Adamski, Franciszek. 1993. *Poza kryzysem tożsamości. W kierunku pedagogiki personalistycznej*. W: *Poza kryzysem tożsamości. W kierunku pedagogiki personalistycznej*. 9-15, red. Franciszek Adamski. Kraków: Wyd. Naukowe PAT.
- Białek, Ewa D. 2009. *Zrównoważony rozwój dziecka w świetle nowych wyzwań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Galloway, Charles. 1988. *Psychologia uczenia się i nauczania*. t. 2. Warszawa: PWN.
- Kowalczyk, Stanisław. 1990. *Zarys filozofii człowieka*. Sandomierz: Wyd. Diecezjalne.
- Krapiec, Mieczysław A. 1999. *Człowiek w kulturze*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

- Kubiak, Anna. 2005. *Jednak New Age*. Warszawa: Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.
- Kunowski, Stefan. 1993. *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wyd. Salezjańskie.
- Mariański, Janusz. 2010. *Nowa duchowość – alternatywa czy dopełnienie religijności?*. W: *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*. 19-34, red. Maria Libiszowska-Żółtkowska, Stella Grotowska. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Maritain, Jean. 1993. *Od filozofii człowieka do filozofii wychowania*. tłum. A. Ziemiński. Kraków: Wyd. WAM.
- Milerski, Bogusław. 2010. *Pedagogika kultury*. W: *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, t. 4. 69-94, red. Bogusław Śliwerski. Gdańsk: GWP.
- Nowak, Marian. 2003. *Pedagogika personalistyczna*. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1. 232-247, red. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski. Warszawa: PWN.
- Nowak, Marian. 2008. *Teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa, Wyd. Akademickie i Profesjonalne.
- Pasek, Zbigniew. 2010. *O przydatności pojęcia duchowość do badań nad współczesną kulturą*. W: *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*, 56-65, red. Maria Libiszowska-Żółtkowska, Stella Grotowska. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Śliwerski, Bogusław. 2008. *Wychowanie. Pojęcie – znaczenia – dylematy*. W: *Wychowanie. Pojęcia – Procesy – Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 1. 25-76, red. Maria Dudzikowa, Maria Czerepaniak-Walczak. Gdańsk, GWP.

Informacja o autorze:

dr hab. Lidia Marszałek, prof. Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku.

Zainteresowania naukowe: wczesna edukacja dziecka, pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna, pedagogika specjalna, wspieranie rozwoju dzieci z dysfunkcjami rozwojowymi, wspomaganie integralnego rozwoju dziecka.

Kontakt e mail: l.marszalek@mazowiecka.edu.pl ; adres: Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku, Wydział Nauk Humanistycznych i Informatyki. ul. Gałczyńskiego 28, 09-400 Płock.